

**ИМАМ МАТУРИДИДІҢ
ТӘПСІР ІЛІМІНЕ
ҚОСҚАН ҮЛЕСІ****Кіріспе**

Ислам тарихындағы төрт халифа кезеңінің соңғы жылдарында Харижиттік, Шиә және Мутазилиттік сияқты діни-саяси мақсатта ортаға шыққан кейбір діни ағымдар пайда болды. Сондай-ақ, сол дәуірде жоғарыдағы ағымдардың көзқарастарын мойындамай, оларды сынға алған орта жолды ұстанатын топтар да болды. Бұларға ислам тарихында әһли сүнна немесе хақ иелері деп аталды. Сол дәуірден бастап сүннет иелері деген атау, жоғарыдағы өзге ағымдарға қарсылық танытқандарға, көпшілік тарапынан қабылданып орта жолды ұстанғандарға қолданылып келді. Олардың қарсыластары, әсіресе солардың ішінде мутазилиттер, сүнниттерге кейде жәбрия, мүжбира, мушәббиха сияқты сипаттамалар беріп отырған.

Алғашқы үш халифаны мойындамаған Шииттер және үлкен күнә істегендігі үшін Хз. Али мен Муауияның билігін жоққа шығарған Харижиттер, Әмәуилер кезеңінде де билікке қарсылықтарын білдірді. Осылайша діни көзқарастарын саясатқа қолданып Әмәуилермен үнемі соғысып келді. Ал сүнниттер болса төрт халифаны да мойындап Әмәуилердің басқару жүйесіне қарсылық көрсетпеді. Сондықтан да сүнниттердің діни-саяси көзқарастарының қалыптасуында Харижиттер мен Шииттердің ықпалы зор. Сенімдік ұстанымдардың қалыптасуында кадариттік-жабариттік пікір-таластар, мутазилиттердің Құранмен оның қағидаларына күмән келтіруі мәселелеріне қарсы Ашари-Матуриди мутакаллимдердің әрекеті маңызды рөл атқарды. Олардың барлығы Құранның ақиқатқа ұмтылысын логикалық дәлелдеп негіздеуге, оның қағидаларын жүйелі түрде түсіндіруге көп күш-жігерлерін жұмсады [Mehmet Emin Özafşar, 2012, s. 107].

Сүнниттік бағыттың қалыптасуында имам Әбу Ханифа, имам Шафи, имам Малик және Ахмед б. Ханбалдың орны ерекше. Ашарилік және Матуридилік хыжри 4-ғасырлардан бастап ислам әлемінің көптеген аймақтарында негізгі мазһаб болып қалыптасты. Матуридилік мектептің ғұламалары бір жүйеге келтірген иман негіздері – Орта Азия, Түркия, Балқан түбегі, Қытай, Үндістан, Пәкістан аймағындағы мұсылмандар арасында кеңінен жайылды. Ислам әлемінің түкпір-түкпіріне жайылған

сүнниттер қазіргі күнімізге дейін өзінің болмысын сақтап келді. Әлемде мұсылмандардың көпшілігі сүнниттік бағытты ұстанады. Олар саны шамамен 85 % құрайды [İsmail Çalıřkan, 1999, s. 106].

Сүнниттердің алғашқы өкілдері (салаф) құран мен хадистердегі айтылған мәселелерге ақыл және райды қолданбай, яғни тәуіл жасамай толық сенген. Сүнниттердің кейінгі келген өкілдері болса (халаф), мутешабихтарды түсінуге тырысу керек екендігін, оларды мұқкем аяттар аясында тәуіл жасауға болатынын айтты. Өйткені олар еліктеушіліктен арылып дәлелді негіздерге сену діннің бұйрығы екендігін тілге тиек етті. Осылайша сүнниттік тәпсірлердің әдістемесі қалыптасып, мұқияттылықпен мутешабих аяттардың ақылмен тәпсір етілуіне рұқсат етілді [Нұрмұратов С.Е, 2013, 125 б].

Негізінде Мухаммед пайғамбар және сахабалар дәуірінде құранды түсінуге байланысты қиындықтар болмады. Себебі, біріншіден құран сахабалардыңанатіліндетүсірілсе, екіншіден олар уахи кезеңіне куә болды. Сол себептен де олар мағынасы жабық кейбір аяттар туралы көп ойтұжырым жасамады. Сахабалар мутешабих аяттарды тәуіл жасауға болмайтындығын айта келе, бұған Хз. Пайғамбардан риуаят етілген хадистерді дәлел ретінде қолданды [Ержан Қ, 2013, 37 б]. Хадис кітаптарында терең білімі жоқ кісілердің өз ақылымен құранды тәпсір жасауға болмайтындығына қатысты хадистер кездеседі: «Кімде кім құранды өз ақылымен (райымен) тәпсір жасайтын болса, оттағы орнына дайындалсын» (Әбу Даут, ілім 5; Тирмизи, тафсир1). Құрандағы жалпы айтылған оқиғалардың егжей-тегжейлі мәселелеріне көңіл бөлу, толық мәлімет берілмеген тақырыптарды іздестіру, Алланың өзіне тән сипаттардың ақиқатын зерттеу сияқты мәселелер, Алланың мақсатына қайшы деген сеніммен сахабалар бұл туралы көп сұрақ қоюдан тиылды. Араб еместердің ислам дінін қабылдауымен сахабалардан кейінгі келген нәсіл, жоғарыдағы айтылған мәселелерді зерттеуге және оның мәнін түсіндіруге тырысты. [Оңғаров Е, 2013, 71 б.]. Өйткені олар, пайғамбарға келген уахиді іс-тәжірибеде көрмеді. Сондықтан да сол кезден бастап құранды түсіну үшін жаңа мәліметтер мен түсіндірмелерге қажеттілік туындады. Кейінгі дәуірдегі өмірдің жаңа шарттары да құранды тәпсірлеу үдерісінің дамуына ықпалын тигізді [Emad Khalili, International Academic Journal of Humanities Vol. 3, No. 4, 2016, pp. 41].

Имам Матуридидің тәпсір іліміндегі орнын тереңірек түсінуде өзінен бұрынғы өмір сүрген және осы салада еңбек жазған муфассирлердің көзқарастары біз үшін өте маңызды. Мухаммед пайғамбар құранның түсіндірушісі және жеткізушісі ретінде құранның мағынасын ауызша түсіндірумен қатар, оның мәнін өзінің іс-әрекеттерінде көрсеткен [Ahsan M. Arozullah, Theoretical Medicine and Bioethics Philosophy of Medical Research and Practice, Vol. 34, No. 1, P. 2.]. Сахабалар ол кісіден көргендерін негізге ала отырып аяттарға түсіндірме жасаған. Сахабалар кезеңі, құранды тәпсірлеу мен түсіндіруге қолайлы орта болғанымен, сол кезде ижтихад пен тәуіл жасауға кейбір қарсылық танытқан мәліметтерді байқауға болады. Олар мутешабих аяттарға түсіндірме жасауға болмайтындығын айтып жоғарыдағы атап өткен хадисті бұған дәлел ретінде келтіреді. Алайда алғашқы төрт халифаның соңғы жылдарында, әсіресе Хз. Оспан кезеңінде пайда болған кейбір ағымдар, өздерінің көзқарастарын құаттау мақсатында құраннан дәлел іздей бастады. Осылайша олар құраннан дәлел таба алмаған жағдайда, аяттарды өздерінің мүдделеріне сәйкес тәуіл жасау жолын таңдады. [Fıđlalı Ethem Ruhi, 2004, s. 70]. Сахаба кезеңінің соңы және табиғин дәуірінің алғашқы жылдары құранды тәпсірлеу үдерісі қарқынды түрде дамыды. Сахабалардың шәкірттерінен Саид б. Жубейір, Икриме, Хасан Басри, Ата б. Әбу Рабах, Нафи сынды табиғин муфассирлер сахабалардың қалдырған мирасын ары қарай жалғастырып тәпсірде риуаят әдісіне ақылды, яғни дираят әдісін де қолданды. Бұған сол кездері жазылған тәпсірлерді мысал ретінде беруге болады. Екінші ғасырдың орталарына дейін тәпсір саласында қарқынды даму байқалады. Осы жылдардан бастап ауызша айтылып келген тәпсірге қатысты мағлұматтар кітапқа түсіріле бастады. Ғылымның дамуы, мұсылман қоғамының саяси және әлеуметтік тұрғыдан өзгеруі мен әртүрлі жаңа көзқарастардың пайда болуы, фикх және келам ілімінің тікелей құраннан нәр алуы, сопылық және басқа да ғылым салаларының құран мен сүннетке негіздеме жасалуы, тәпсір іліміндегі ижтихад пен истинбат алаңының кеңеюіне септігін тигізді. Хыжри үшінші ғасырда ислам ғылымдарының салалары нақтыланып, мазхабтар да айқындалған болатын [Muhsin Demirci, 1996, s. 143].

Имам Матуридидің туған жылы туралы нақты дерек жоқ. Зерттеушілер оның 230-240/844-854 жылдарында Самарқанд маңындағы Матурид қалашығында дүниеге келгендігін ай-

тады. Оның қайтыс болған жылы деректерде 333/944 жылы екендігі айтылады. Имам Матуриди өз дәуірінің атақты ғалымдарынан, Әбу Бәкір Ахмед Журжани, Әбу Наср әл-Ияздан хадис, фикх ілімдерін алған. Ол Ханафи мазхабының ізін жалғастырушысы әрі Матуриди кәлам мектебінің құрушысы болды [Akimkhanov A.B, European Journal of Science and Theology 12 (2016), p, 166]. Сүнниттік сенім жүйесінің, әсіресе түркі халықтарына ханафиликтің жайылуына маңызды рол ойнады. Ол кәлам, фикх, тәпсір сияқты ислам ғылымдары саласында бірқатар еңбек жазды. Солардың ішінде ең маңыздысы Китабут таухид және Тауилатул Құран еңбектері болып табылады [Ibrahim Abu Bakar, The Existence of God in Greek Philosophy and Muslim Theology // Advances in Natural and Applied Sciences, 7(1): 98-103, 2013, p. 102.].

Имам Матуридидің өмір сүрген кезеңі, Аббаси халифатының әлсіреуі нәтижесінде бір неше ислам мемлекеттерінің ортаға шыққан кезеңіне сәйкес келеді. Аббаси халифасы Мамұнның (ө. 833) тұсында Мутазила ағымы мемлекеттің ресми мазхабы болып үкім сүрген болатын. Алайда бұдан кейін халифа Мутауаккил (ө. 861) кезеңінде қайтадан әһли сүннет сеніміне бет бұрған еді. Бірақ сол кезде қоғам, сенімдік жақтан әлі тұрақты жағдайға келмеген, әр түрлі пікірлер мен көзқарастардың кең таралған кезеңі болатын. Міне осындай бір дәуірде Құран аяттарын әһли сүннет сеніміне сай тәпсір жасаған, тәпсірінде сүнниттік жүйені негізге алып, осы тақырып бойынша алғаш рет құран тәпсірін жазған имам Матуриди болып табылады. Дегенмен, имам Матуридиден бұрын әһли сүннет сеніміне қатысты қалам тебіреткен ғалымдар болмады дей алмаймыз. Бірақ солардың арасында алғаш рет дираят әдісін қолдана отырып, құранның басынан соңына дейін тәпсір жазған кісі имам Матуриди болып табылады [Ömer Nasuhi Bilmen, 2008, s.376].

Имам Матуридидің тәпсір-тәуіл мәселесіне қатысты тұжырымдары

«Тәпсір» сөзі араб тілінде бір нәрсені түсіндіру, ашып көрсету, беті жабық нәрсені ашу сияқты мағыналарды береді. «Тәуіл» сөзі оралу, қайту, мақсатқа бет бұру, сияқты мағыналармен қатар, түсіндіру және баяндау деген мағыналарға келеді. Құран кәрімде тәпсір сөзі бір ғана жерде түсіндіру және мән мағынасын ашу мағынасында қолданылған. *«Олардың саған келтірген әр бір мысалдары-*

на біз де міндетті түрде саған шындықты көрсететін және ең әдемі түсіндірмені береміз» («Фұрқан» сүресі, 33). Бұл жерде арабша «ахсана тафсира» (ең әдемі түсіндірме) мағынасында кездеседі. «Тәуіл» сөзі болса құран кәрімде 17 жерде әр түрлі мағыналарда қолданылған. Бұл сөз құранда түсіндіру, мәнін ашу, түсті жору, оқиғалардың ішкі мәні және нәтижесі сияқты мағыналарда кездеседі. Демек, құранда тәуіл сөзі кейде тәпсір сөзінің баламасы ретінде, кейде басқа мағыналарда қолданылғанын көруге болады [Ozervarli S, The Authenticity of the Manuscript of Maturidi's Kitab al-Tawhid: a Re examination, İslam Arastirmalar Dergisi, № 1, 1997, p. 20; Sabine Schmidtke, Theological Rationalism in the Medieval World of Islam, // Al-Ushur al wusta, 20.1, April 2008. P. 19].

Мухаммед пайғамбардың хадистерінде тәпсір мен тәуіл сөздері екеуі де түсіндіру және мәнін ашу деген мағыналарда келеді. Хз. Айша бір хадисте Мухаммед пайғамбар туралы *«Алланың елшісі құранды тәуіл ететін еді»* (Бұхари, Құран тәпсірі 110, б/93) деп риуаят еткен. Басқа бір хадисте Хз. пайғамбар Хз. Алиге қарап *«Мен ол аятты саған тәпсір ететін уа Али»* (Ахмед б. Ханбал Мүснәд, 1/85) деген риуаят кездеседі. Демек, осы риуаяттардан көрініп тұрғанындай исламның алғашқы кезеңдерінде тәпсір мен тәуіл сөздері екеуі де бір мағынада қолданылған [Saim Yergem, 1984, s. 260]. Алғашқы муфассирлер де тәпсір және тәуіл ұғымдарын бір мағынада қолданған. Мысалға, Әбу Убейде (ө. 824) және Ибн Жәрир Табери (ө. 923) сияқты муфассирлер тәпсір мен тәуіл ұғымдарын бір-бірінің баламасы ретінде қолданған. Тіпті Таберидің атақты тәпсір кітабының атауы да тәпсір емес, тәуіл сөзімен байланысты (Жамиул бейан ан тәуілі айил құран). Ибн Жәрир Табери өзінің тәпсірінде «фи тәуілил құран» немесе «фи тәфсирил құран» сияқты қолданыстары да жоғарыдағы көзқарасымызды құаттай түседі. Ол тәпсір мен тәуіл арасындағы айырмашылыққа қатысты еш қандай түсіндірме жасамайды [Hüseyin Kahraman, 2001, s.6].

Тәпсір әдістемесі туралы жазылған еңбектерде осы екі ұғымның бір-бірінің орнына қолданылатынын айта келе олардың арасында кейбір айырмашылықтардың бар екендігін тілге тиек етеді. Солардың кейбір айырмашылықтарын айтып кеткеніміз жөн:

1) Тәпсір сөзі термин ретінде тәуілден бұрын қолданылған. Ислам тарихының алғашқы ғасырларында құранмен байланысты барлық ілімдер тәпсір сөзімен байланысты болған.

2) Тәпсір, түсінілуі қиын болған сөздердің мағыналарын түсіндіру, ал тәуіл болса сөздің ықтималды мағыналарының ішінен біреуін таңдау дегенді білдіреді.

3) Тәпсір, муфассирдің бір аят төңірегіндегі риуаяттарды негізге алып түсіндіру әрекеті болса, тәуіл муфассирдің аят аясындағы өзінің жеке түсінігін көрсетуі болып табылады. Өйткені тәпсірдің мағынасы бір нәрсені ашып баяндау дегенді білдіреді. Бұл тек қана құран аятын түсіндіру барысында пайғамбар, сахаба және табиғиндерден риуаят етілген сөздерді пайдалана отырып жүзеге асырылады. Тәуіл болса тәпсірге қарағанда еркін көзқарастарды қамтиды.

4) Тәпсір Алла тағаланың аяттан көздеген мақсатын нақты түрде білдіретін болғандықтан бұл аса мұқияттылықты қажет етеді. Сонықтан да, тәпсірмен айналысқан кісіде үлкен жауапкершілік болады.

5) Тәуіл ықтималды мағыналардың бірін таңдау дегенді білдіргендіктен, тәуіл жасаған кісі әртүрлі элементтерден эсенленуі мүмкін. Әрине, аятты тәуіл жасаған адам ең әуелі өзінің білімі мен қабілеті, Алла тағаланың сөзі мен Мухаммед пайғамбардың хадистерін меңгеруі, араб тілін жетік білуі сияқты себептердің әсері зор. Сондай-ақ, ғалымның қай мазхабқа тәуелді болуы, өмір сүріп жатқан жердің әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайы тәуіл жасауына ықпал етуі мүмкін [Желал Кыржа, 1997, бб. 18-19].

Тәуілатул құран атты тәпсір кітабының кіріспесінде имам Матуриди тәпсір мен тәуілге қатысты айырмашылықты тілге тиек етеді. Оның осы екі ұғымның мәнін ашып түсіндіруі, тәпсір ілімі және тәпсір тарихы тұрғысынан өте маңызды. Исламның алғашқы ғасырлардағы өмір сүрген кей бір ғалымдар дираят жолымен түсіндірілетін құран тәпсірлеріне қарсылықтарын білдіріп отырған. Олар тек қана риуаяттармен шектеліп әуелі құранды құранмен, егер құранда мәселеге қатысты еш қандай мәлімет табылмаса құранды Мухаммед пайғамбардың сөзі, яғни хадистермен, содан кейін сахаба сөздері, ираиллийат сияқты риуаяттарға негіздей отырып түсіндіруді жөн көрген [Ахмад фон Денфер, 2011, с. 83]. Өйткені олар, Хз. Пайғамбардың «Құранды өз ақылымен (рейімен) түсіндірсе, өзіне тозақтағы орнын дайындай берсін» (Әбу Дәуіт, Ілім 13) деген хадисіне сүйеніп құранды тек қана риуаяттармен тәпсірлеу керек екендігін алға тартқан болатын. Бұған қарсы кәлам және

фиқх ғалымдары тәпсір тек қана риуаяттардан тұратын болса, бұндай тәпсірлер уақыт өте келе құндылығын жоятындығын тілге тиек етеді. Олар бұл жағдайдың құранға болған сенімнің азаюына себеп болатындығын ескертіп, құранды ақылға сай яғни дираят жолымен түсіндіруге тырысады. Негізінде тәпсір тарихы бойынша тәуіл жасау әдісі бүкіл мазхаб иелері тарапынан қолданылған әдіс [İsmail Cerrahoğlu, 2009, s.19]. Өйткені риуаятқа негізделген тәпсір уақыт өте келе жеткіліксіз болғандықтан қажеттілікке байланысты дираятты қолдану әдісі қолданысқа енді. Бұл жағдай тәпсірден тәуілге өтудің алғашқы қадамы болатын. Әртүрлі ағымдар мен көзқарастардың пайда болуы және құран аяттарын әр мазхаб өздерінің қалауларына қарай түсіндірме жасауы бұл үдерістің күшеюіне себеп болды [Mustafa Öztürk, 2013, s. 67].

Имам Матуридидің көзқарасы бойынша тәпсір мен тәуіл арасында үлкен айырмашылық бар. Оның ойынша тәпсір сахабаларға, ал тәуіл ғалымдарға қатысты мәселе [Ибн Жірир Табери, 2001. – Т. 1]. Сахабалар Мухаммед пайғамбардың дәуірінде өмір сүріп, құран аяттарының түсу себептеріне тікелей куә болғандықтан олардың тәпсірі өте маңызды. Имам Матуридидің пікірі бойынша тәпсір дегеніміз «аяттағы сөздің мағынасы мынау» деп нақтылау және бұған Алланы куәгер ету дегенді білдіреді. Оның ойынша тәуіл болса нақтылықты білдірмейді [Имам Матуриди, 2004. – Т. 1]. Нақты үкім беруден сақтанып, берген үкімге Алланы куәгер етпей аяттағы сөздің ықтимал мағыналарының біреуін таңдау дегенді білдіреді. Мысалға, муфассирлер фатиха сүресінің алғашқы аятындағы «әлхамду лиллаһ» (*мадақ Алланикі*) сөзіне қатысты әртүрлі түсіндірмелер бар. Ғалымдардың кейбірі «Алла өзіне мадақ айтты» деген болса, кейбірі «Алла өзіне мадақ айтуды әмір етті» деп түсіндірме жасаған. Кімде кім осы екі мағынадан біреуін таңдап «аяттың түсіндірмесі осы» деп айтса, міне сол муфассир болып табылады. Ал тәуіл дегеніміз, «хамд» сөзі Алланы мадақтау, мақтау деген сөзді білдірумен қатар, Аллаға шүкір етуді де қамтитын сөз болып «ең дұрысын Алла біледі» деп айту [Rezvan, E.A., The Quran And Its World. The Triumph of Diversity: Muslim Exegesis, Manuscripta Orientalia, Vol. 5, No 2. June 1999. St-Petersburg, p. 42].

Осылайша имам Матуриди тәпсір-тәуіл ұғымдарының анықтамаларын айқындап муфассирлерді үлкен жауапкершіліктен құтқарды. Сондай-ақ, оларға құранға түсіндірме жасауларына жеңілдік жасады. Жоғарыда атап

өткен Құранды өз райымен, яғни ақылымен түсіндірудегі тиыммен байланысты хадиске келер болсақ, имам Матуридидің ойынша бұл, тәпсір жасаған аяттың туралығына Алланы куәгер етіп тәпсір жасағандар туралы айтылған. Сондықтан болар имам Матуриди өзінің тәпсір кітабына «Тәфсирул құран» емес «Тәуилатул құран» деп атаған [Josef van Ess, *The Flowering of Muslim Theology*, Harvard University Press, Cambridge 2006, p. P. 160].

Әбу Мансур әл-Матуридидің жоғарыдағы тәпсір-тәуілді ажыратып оған берген анықтамаларына байланысты құран тәпсіршілеріне жеңілдік әкелді және өзінен кейінгі ислам ғалымдарының аяттарға еркін түсіндірме жасауларына жол ашты. Имам Матуридидің, Хз. Пайғамбардың және сахабалардың құран аяттарының түсіндірмелерін тек тәпсір деп атауы және бұның нақтылықты білдіретіндігін, ал олардан басқа кісілердің түсіндірмелері нақтылықты білдірмегендіктен тәуіл деп атауы, сондай-ақ тәпсірде Алланың атымен үкім берілетіндігі, ал тәуілде ықтималдылықты білдіретіндігі сияқты тұжырымы тәпсір тарихында да, ислам сенім жүйесінде де өте маңызды жаңалық деп айтуға болады. Демек имам Матуриди бір жақтан құран аяттарын әр кімнің өз әуестігіне және қалауына сай тәпсір жасауына қарсы пікір білдірсе, екінші жақтан ақылға сай шарифат шеңберіндегі аяттарға тәуіл жасауға қарсы шықпаған. Имам Матуридидің ұстанымы ақылға сүйенгенде де шарифатшеңберінен шығып кетпеуболған [Шағырбаев А, 2015, 266 б].

Матуридидің тәпсір-тәуіл мәселесі туралы тұжырымы өзінен кейін өмір сүрген ғалымдардың еңбектерінде де көрініс тапты. Матуридиден кейін өмір сүрген Рағиб әл-Исфехани, «тәпсір көбінесе сөздердің, ал тәуіл сөйлемдердің түсіндірмесін зерттейтін әдіс»- деп тілге тиек етеді. Зеркеши осы көзқарасты қолдай отырып оған өзінің мына анықтамасын қосады [Ahmet Ak, 2008, s. 8]. Зеркешидің ойынша тілдік мағынаға сай нақыл жасаған кісіге муфассир, өз ижтихадына сүйене отырып үкім шығарушыға мүәуил деп атайды. Сондықтан да, оның ойынша бірден көп мағынаны білдіретін сөздің мағынасын анықтау және оны түсіндіру тек қана ғалымдардың ижтихады арқылы ғана мүмкін. Бұндай ізденіске түскен ғалым тек ақылды ғана емес дәлелдермен әрекет ету керек. Имам Матуридиден кейін келген ғалымдар тақырыпқа қатысты бүкіл көзқарасты саралай келе тәуілге қатысты мынадай қортындыға келген:

1) Тәуіл, тек әртүрлі ықтималды мағынасы бар сөздерде ғана болады.

2) Ықтималды мағыналардың ішінен біреуін таңдау үшін себеп пен дәлелдің болуы.

3) Таңдалған ықтималды мағына дәлелге негізделген болса да, бұдан шығарылған қорытынды нақтылықты білдірмейді.

Негізінде тәпсір мен тәуіл екеуі бірін-бірі толықтыратын ұғымдар. Тәпсір, әсбабун нузул, аяттардың Меккелік және Мадиналық болуы, насих-мансух сияқты риуаяттарға негізделеді. Сол себептен тәпсір, тәуілге дайындайтын, тақырыпқа қатысты бүкіл мағлұматтарды жинақтайтын ілім болып табылады. Тәпсірде нақыл және риуаят басым болса тәуілде истинбат басым. Алайда тәпсірсіз тәуіл болмайды, тәпсірге негізделмеген тәуіл жарамсыз болып есептеледі [Талип Өздеш, 2003 бб. 11-12].

«Тәуилатул құран» тәпсірінің ерекшеліктері

Сүнниттік сенім жүйесінің күшеюімен жайылуына имам Матуридидің атақты тәпсірі «тәуилатул құран»ның үлесі мол. Бұл еңбектің бір неше атауы бар. Кейде *Тәуилат*, *Тәуилатул Құран*, *Тәуилату Әһлис Сунна*, *Тәуилату Әһлис Сунна фи Баяни Усули Сунна уә Усулит Таухит* деп те аталады. Имам Матуридиден екі ғасыр кейін өмір сүрген Әбу Бәкір Алаәддин әс-Самарқанди (ө. 1144) «Шарху Тәуилату Матуриди» деген атпен оның еңбегіне түсіндірме жасаған [Muhsin Demirci, 2012, s. 200].

Имам Матуридидің бұл еңбегі дираят тәпсірлерінің алғашқыларынан болып, өзінен кейін жазылған «Кәшшаф», «Мефатихул ғайб» сияқты тәпсірлерге үлгі болған. «Тәуилатул құран»ның ерекшеліктеріне қысқаша тоқталар болсақ, муфассир құрандағы бүкіл сүре және аяттарды орналасу тәртібіне қарай басынан соңына дейін тәпсір жасаған. Өзінен бұрынғы жазылған тәпсірлерден айырмашылығы, құран аяттарын тәпсірлеу барысында ақыл мен нақылдың сабақтастығына қатты көңіл бөліп, ақыл иесінің қабылдай алмайтын кейбір риуаяттарды тәпсіріне алмаған. Тәуіл, оның ойынша тек қана сахих хадис пен хабарларға емес, сондай-ақ аяттардың тәфәккурға (ой жүгірту) негізделген түсіндірмелерін де өз ішіне қамтиды [Muhittin Akgül, 2001, s. 60-61]. Ол құран аяттарын тәпсірлеу барысында аяттарды рационалды түрде түсіндіруге мән берген және құран аяттарын біртұтас алып оларға мағына беруге тырысқан. Матуридидің тәпсірі, құран

аяттарының орналасу кезегіне қарай тәпсір етілуі, құран аяттарының сөздік мағынасына мән беріп қарағат ерекшеліктеріне тоқталуы, аяттардың нузул себептеріне мән беруі және аяттарды хадис және хабарлармен, сондай-ақ сахаба, табиғин, тәбәут табиғиндердің сөздерімен құаттандыруы сияқты ерекшеліктерімен өзінен бұрынғы жазылған тәпсірлерді еске түсіреді. Сол кезеңнің сенімдік мәселелеріне, ғалымдар арасындағы келіспеушілік туғызған тақырыптарға қатысты мәселелерге көңіл бөлуі, осы мәселелерге қатысты құран аяттарының түсіндірмелеріне талдау жасап, дәйексіз және негізсіз дәлелдерді сынға алуы, мәселелерді құранның тұтастығы шеңберінде қарастыруы сияқты өзіндік ерекшеліктерімен басқа тәпсірлерден ажыралып тұрады [Ali Karataş, İmam Matüridi'de Kur'an'ı Kur'an'la Te'vil, Uluslararası İmam matüridi Sem-rozuumu, 2014, s.]. Құран аяттарын тәпсірлеу барысында әуелі аяттардағы сөздердің сөздік мағыналарына мән берген. Көбінесе Әбу Аусеже, Ибн Кутейбе, Әбу Убейде, Кисаи сияқты тіл мамандардың еңбектерін қолданған. Кейде арабтардың ескі өлеңдері мен халық арасында кең таралған сөздерге жүгінгені де байқалады.

Құран аяттарын тәпсірлеу барысында мұх-кем-мутешабих, насих-мансұх, умум-хусус, мутлақ-мұқаййат, мүжмәл-мұбаййан сияқты тәпсір ілімдеріне қатысты мәселелерге де тоқталады. Имам Матуриди кейде аятқа қатысты көзқарастар мен пікірлерді берумен шектеліп соңында «Аллаһу а'лам» яғни *ең дұрысын Алла біледі* сияқты сөйлеммен аяқтайды. Кейде басқа көзқарастарды қатты сынға алмай өзінің таңдауын көрсетеді. Аяттардың түсіндірмелеріне қатысты әр түрлі көзқарастарды айта отырып, «бұл көзқарастардың барлығы бір-біріне жақын» -деп аятқа қатысты айтылған көзқарастардың барлығы ықтималды көзқарас екендігін тілге тиек етеді. Тәпсірінің кейбір тұстарында сүрелер арасындағы байланысты айта отырып олардың хикметтері мен даналықтарына тоқталады. Тәпсірінде қабыл етпеген көзқарасы болса «хаза баид» *бұл алыс көзқарас*, «хазихи тәуілату куллаһум заифатун» *бұл тәуілдердің барлығы әлсіз*, «лакин хаза ла йахтамилу» *аяттың бұндай ықтималды мағынасы болуы мүмкін емес* сияқты қолданыстарды көруге болады [Mehmet Ünal, 2014,s.107]. Имам Матуриди құран аяттарын тәпсір жасауда, сөздерге семантикалық тұрғыдан талдау жасайды. Құран аяттары мен хадистерді түсіндіру барысында психологиялық және әлеуметтік факторларға да аса мән берген.

Қорытынды

Қорытындылай келе имам Матуридидің тәпсір-тәуіл туралы анықтамасының біздің заманымыз үшін де маңызы зор екендігін айтуға болады. Өткен ғасырларда қалайша құран аяттарына түсіндірме жасалса, қазіргі таңда да құран аяттарына мағына беріліп жатыр. Құран кітабы әр ғасырдағы өзіндік қажеттіліктерге қарай түсіндіріліп келген. Уақыт өте келе ғылымның дамуымен құран түсіндірмелерінде де басқа-басқа мағыналарды да көруге болады. Сол себептен әр бір жанадан құран аяттарына жасалынған түсіндірме, өзімен бірге оған қарама-қайшы көзқарастағы түсіндірмелерді де алып келуі мүмкін. Кейбір түсіндірмелер уақыт өткен сайын ескіреді немесе құндылығын жоғалтады. Сол себептен осы пікір мен көзқарастарды оқығандарың сенімдерінде ауытқулар байқалуы мүмкін. Міне, Әбу Мансур әл-Матуридидің тәпсір мен тәуіл ұғымдарына берген анықтамасы жоғарыдағы айтылған сенімдегі ауытқу немесе әлсіреу сияқты құбылысты жоятынына еш күмән жоқ. Өйткені, Матуридидің ойынша тәпсір мен тәуіл екеуі басқа-басқа ұғымдар. Тәпсір Хз. Пайғамбардың және сахабалардың түсіндірмелері болып табылады. Сондай-ақ бұл түсіндірме нақтылық сипатқа ие. Тәуіл болса, ғалымдардың (факихтердің) түсіндірмелері болып есептеледі. Олардың бұл түсіндірмелері нақтылықты білдірмейді. Демек, ислам ғалымдарының құран аяттарына жасаған түсіндірмелері тәуіл болса, осы түсіндірмелерінің уақыт пен ғасырларға қарай өзгеруі немесе құндылығын жоюы иманға зиянын тигізбейді және сенімді әлсіретпейді. Өйткені түсіндірмені оқыған адам оның тәуіл екендігін және нақтылықты білдірмейтіндігін, бұдан басқа мағынасы да болуы ықтималдылығын біледі.

Ислам діні тұрғысынан құран кәрім қияметке дейін адамзаттың қажеттіліктеріне жауап бере алатын қасиетті кітап болып табылады. Осыған сенетін кісінің тәуілге қарсы шығып оған тиым салуы өзіндік қарама-қайшылық болып есептеледі. Өйткені бұл, бір жақтан құранның қияметке дейін мәңгі бақи кітап екендігіне иман ету, екінші жақтан құранның түсіндірмесін тек белгілі бір ғасырмен шектеу, ислам дүниетанымын бір ғасырға көму, білім мен ғылымның дамуына тосқауыл болу дегенді білдіреді. Егер де тәуіл болмағанда, фикхтық, сенімдік мазхабтар және олардың өкілдері де болмас еді. Солардың ішінде Имам Матуриди де болмас еді. Имам Матуридиді үлкен мәртебеге

көтерген оның құран аяттарына жасаған тәуілдері болып табылады. Өзінен кейін өмір сүрген имам Ғазали, Земахшари, имам Суюти, Ясауи сынды ғұламалардың атақты болуы құран аяттарына әр қайсысы өзінің кезеңінде жасаған жаңашыл

түсіндірмелерімен тікелей байланысты. Бұлардың барлығы Имам Матуридидің тәпсір-тәуіл түсінігі аясында құран аяттарына тәуіл жасап, өздерінің ғасырындағы мәселелер жауап бере отырып түсіндіруге тырысқан.

Әдебиеттер

- 1 Mehmet Emin Özafşar, İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999, s. 106.
- 2 İsmail Çalışkan, Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 107.
- 3 Нұрмұратов С.Е. және тб, қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этно мәдениетіміздер, Алматы 2013, 125 б.
- 4 Ержан К, Ислам ақидасы, Алматы 2013, 37 б.
- 5 Оңғаров Е, Қазақ мәдениеті және ислам құндылықтары, Көкжиек баспасы, Алматы 2013, 71 б.
- 6 EmadKhalili, Sects in Islam: SunnisandShias, International AcademicJournal of HumanitiesVol. 3, No. 4, 2016, pp. 41
- 7 Ahsan M. Arozullah • MohammedAminKholwadia, Wilāyah (authorityandgovernance) anditsimplicationsforIslamicbioethics: a SunniMātūrīdiperspective// TheoreticalMedicineandBioethicsPhilosophy of MedicalResearchandPractice, Vol. 34, No. 1, P. 2.
- 8 Mustafa Öztürk, Kur'an, Tefsir ve Usul Üzerine Problemler, Tespitler, Teklifler, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 125.
- 9 Fığlalı Ethem Ruhi, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, İzmir 2004, s. 70.
- 10 Muhsin Demirci, Kur'an'ın Müteşabihleri Üzerine, Birleşik Yayınları, İstanbul 1996, s. 143.
- 11 Akimkhanov A.B, Frolov A.A, AdilbayevaSh.A, Erzhan K, Principles of Abu Mansur al-Maturidi, Central AsianIslamicTheologianPreoccupiedWithTheQuestionOfTheRelationBetweenTheIman/CredoAndTheActionInIslam//EuropeanJournal of ScienceandTheology12(2016), p, 166
- 12 IbrahimAbuBakar, TheExistence of God in GreekPhilosophyandMuslimTheology// Advances in Natural andAppliedSciences, 7(1): 98-103, 2013, p. 102.
- 13 Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, Ravza Yayınları, İstanbul 2008, s. 376.
- 14 Ozerverli S, TheAuthenticity of theManuscript of Maturidi'sKitab al-Tawhid: a Re examination, İslam Arastırmalar Dergisi, № 1, 1997, p. 20; Sabine Schmidtke, TheologicalRationalism in theMedieval World of Islam.// Al-Ushur al wusta, 20.1, April 2008. P. 19.
- 15 Saim Yeprem, İrade Hürriyeti ve İmam Matüridi, İstanbul 1984, s. 260.
- 16 Hüseyin Kahraman, Matüridilikte Hadis Kültürü, Arasta Yayınları, Bursa 2001, s. 6.
- 17 Желал Кыржа. Құран уә Билим, – Станбул, 1997.
- 18 Ахмад фон Денфер, Коранические науки, Казань 2011, с. 83.
- 19 İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, Fecr Yayınları, Ankara 2009, s. 19.
- 20 Mustafa Öztürk, Tefsirin Halleri, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 67.
- 20 Ибн Жірір Табери. Жамиул баян, Абдуллах б. Абдулмухсин, – Каир, 2001. – Т. 1.
- 21 Имам Матуриди. Тәуилагул құран, (Фатима Юсуф әл-Хатми), – Бейрут 2004. – Т. 1;
- 22 Rezvan, E.A, TheQuran And Its World. The Triumph of Diversity: MuslimExegesis, ManuscripaOrientalia, Vol. 5, No 2. June 1999. St-Petersburg, p. 42.
- 23 Josef vanEss, TheFlowering of MuslimTheology, HarwardUniversityPress, Cambridge 2006, p. P. 160.
- 24 Шағырбаев А, Діни дүниетанымды ұғымдық-концептуалдық талдау, //Қазақстанныңмәдениетіжәнеәлеуметтік-саясидамуындағыдінініңрөлі : Оқулықгуманитарлықсұхбаттықжобаретінде, Алматы 2015, 266 б
- 25 Ahmet Ak, Büyük Türk AlimiMatüridi ve Matüridilik, İstanbul 2008, s. 8.
- 26 Талип Өздеш. Матуридидің тefsир анлайышы, – Станбул, 2003.
- 27 Muhsin Demirci, Tefsir Tarihi, MÜ İlahiyat Vakfi Yayınları, İstanbul 2012, s. 200.
- 28 Muhittin Akgül, Ebu Mansur el-Matüridi ve Te'vilatul Kur'an, Sakarya İlahiyat Fakültesi dergisi 4, Sakarya 2001, s. 60-61.
- 29 Ali Karataş, İmam Matüridi'de Kur'an'ı Kur'an'la Te'vil, Uluslararası İmam matüridi Sempozyumu, 2014, s. 2.
- 30 Mehmet Ünal, Tefsire Giriş// Tefsir: elkitabı, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s. 107.

References

- 1 Mehmet Emin Özafşar, İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999, s. 106.
- 2 İsmail Çalışkan, Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 107.
- 3 Nurmuratov S.E. zhane tb, kazak ruhaniaty: tarihi-filosofialik zhane etno madeni negizder, Almaty 2013, 125 b.
- 4 Erzhan K, Islam akidasy, Almaty 2013, 37 b.
- 5 Ongarov E, Kazak madeniety zhane islam kundiliktari, Kokzhiiek baspasy, Almaty 2013, 71 b
- 6 Emad Khalili, Sects in Islam: SunnisandShias, International AcademicJournal of HumanitiesVol. 3, No. 4, 2016, pp. 41
- 7 Ahsan M. Arozullah • MohammedAminKholwadia, Wilāyah (authorityandgovernance) anditsimplicationsforIslamicbioethics: a SunniMātūrīdiperspective// TheoreticalMedicineandBioethicsPhilosophy of MedicalResearchandPractice, Vol. 34, No. 1, P. 2.

- 8 Mustafa Öztürk, Kur'an, Tefsir ve Usul Üzerine Problemler, Tespitler, Teklifler, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 125.
- 9 Fırlalı Ethem Ruhi, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, İzmir 2004, s. 70.
- 10 Muhsin Demirci, Kur'an'ın Müteşabihleri Üzerine, Birleşik Yayınları, İstanbul 1996, s. 143.
- 11 Akimkhanov A.B, Frolov A.A, AdilbayevaSh.A, Erzhan K, Principles of Abu Mansur al-Maturidi, Central Asian Islamic Theology Preoccupied With The Question Of The Relation Between The Iman/Credo And The Action In Islam//European Journal of Science and Theology 12(2016), p, 166
- 12 Ibrahim AbuBakar, The Existence of God in Greek Philosophy and Muslim Theology// Advances in Natural and Applied Sciences, 7(1): 98-103, 2013, p. 102.
- 13 Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, Ravza Yayınları, İstanbul 2008, s. 376.
- 14 Ozervarlı S, The Authenticity of the Manuscript of Maturidi's Kitab al-Tawhid: a Re examination, İslam Araştırmalar Dergisi, № 1, 1997, p. 20; Sabine Schmidtke, Theological Rationalism in the Medieval World of Islam, // Al-Ushur al wusta, 20.1, April 2008. P. 19.
- 15 Saim Yeprem, İrade Hürriyeti ve İmam Matüridi, İstanbul 1984, s. 260.
- 16 Hüseyin Kahraman, Matüridilikte Hadis Kültürü, Arasta Yayınları, Bursa 2001, s. 6.
- 17 Zhelal Kyrzha. Kuran ya Bilim, – Stanbul, 1997.
- 18 Ahmad fon Denfer, Koranicheskie nauki, Kazan' 2011, s. 83.
- 19 İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, Fecr Yayınları, Ankara 2009, s. 19.
- 20 Mustafa Öztürk, Tefsirin Halleri, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 67.
- 21 Ibn Zhirir Taberi. Zhamiul baian, Abdullah b. Abdulmuhsin, – Kair, 2001. – T. 1.
- 22 Imam Maturidi. Tauilatul kuran, (Fatima Jusuf al-Hatmi), – Beirut 2004. – T. 1;
- 23 Rezvan, E.A, The Quran And Its World. The Triumph of Diversity: Muslim Exegesis, Manuscripta Orientalia, Vol. 5, No 2. June 1999. St-Petersburg, p. 42.
- 24 Josef vanEss, The Flowering of Muslim Theology, Harvard University Press, Cambridge 2006, p. P. 160.
- 25 Shagirbaev A, Dini dunietaimidi ugimdik-konseptualdik taldau. //Kazakstannin madeni zhane aleumettik-saiasi damuindagi dinnin roli : Okulik gumanitarlik sihbattik zhoba retinde, Almaty 2015, 266 b
- 26 Ahmet Ak, Büyük Türk Alimi Matüridi ve Matüridilik, İstanbul 2008, s. 8.
- 27 Talip Ozdesh. Maturididin tefsir anlaishy, – Stanbul, 2003.
- 28 Muhsin Demirci, Tefsir Tarihi, MÜ İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 200.
- 29 Muhittin Akgül, Ebu Mansur el-Matüridi ve Te'vilatul Kur'an, Sakarya İlahiyat Fakültesi dergisi 4, Sakarya 2001, s. 60-61.
- 30 Ali Karataş, İmam Matüridi'de Kur'an'ı Kur'an'la Te'vil, Uluslararası İmam matüridi Sempozyumu, 2014, s. 2.
- 31 Mehmet Ünal, Tefsire Giriş// Tefsir: elkitabı, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s. 107.